

دیوان غزلیات

کمال الدین محمد وحشی بافقی

متن انتقادی با استفاده از نسخ خطی معتبر و ناشناخته کتابخانه انستیتوی
شرق‌شناسی و آثار خطی آکادمی علوم تاجیکستان و مقابله با متن چاپی نخعی

با مقدمه، تصحیح و رازنامه

به کوشش:

دکتر سید محمدباقر کمال الدینی

عضو هیأت علمی دانشگاه پیام‌نور

نشر کمال

سیرشناسه	:	وحشی یاقفی، کمال‌الدین، ۹۹۱۴۹۲۹ ق.
عنوان قرارداد	:	دیوان
عنوان و نام پدیدآور	:	دیوان غزلیات کمال‌الدین محمد وحشی یاقفی : منی انتقادی با استفاده از نسخ خطی معتبر و ناشناخته کتابخانه انستیتوی شرق‌شناسی.../به کوشش سیدمحمدباقر کمال‌الدینی.
مشخصات نشر	:	یزد: نشر کمال، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	:	۲۸۷ ص: مصور (رنگی).
شابک	:	978-600-94422-7-0
وضعیت فهرست نویسی	:	فبا
یادداشت	:	واژه‌نامه.
یادداشت	:	کتابنامه.
موضوع	:	سفر فارسی - قرن ۱۰ ق.
شناسه افزوده	:	کمال‌الدینی، سیدمحمدباقر، ۱۳۳۵ -، گردآورنده
ردیف کنگره	:	PIR 6155 1393
رده	:	۱/۴۶۸
شماره کتابخانه ملی	:	۲۵۹۱۵۸۲

«دیوان غزلیات»

(کمال‌الدین محمد وحشی یاقفی)

به کوشش: دکتر سیدمحمدباقر کمال‌الدینی

ناشر :	انتشارات کمال
واژه چین و صفحه آرا :	بتول خاتمه زاده
طراح :	سیدمحمد حسینی
خوشنویس :	استاد محمود رهبران
نوبت چاپ :	اول ۱۳۹۴
شمارگان :	۲۰۰۰ نسخه
چاپخانه :	چاپخانه
شابک :	۹۷۸-۶۰۰-۹۴۴۲۲-۷-۰

قیمت: معمولی ۱۵۰۰۰۰ ریال سلفونی ۲۰۰۰۰۰ ریال

فهرست مطالب

۷	❖ پیشگفتار
۹	❖ مقدمه
۹	۱. درباره وحشی بافقی
۹	۱-۱. زندگی
۱۰	۱-۲. عصر وحشی
۱۱	۱-۳. تخلص
۱۱	۲. آثار وحشی
۱۱	۳. سبک اشعار وحشی
۱۳	۴. معرفی نسخه‌های خطی جدید (استفاده شده)
۱۳	۴-۱. دیوان وحشی بافقی: انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، شماره ۱۲۵
۱۴	۴-۲. دیوان وحشی بافقی: انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، شماره ۵۷۷
۱۴	۴-۳. کلیات وحشی بافقی: انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، شماره ۹۱۶
۱۷	۵. ضرورت تصحیح مجدد با ذکر نمونه‌ها
۱۸	۶. معرفی نسخ چاپی
۱۸	۷. نتیجه‌گیری
۱۸	۸. سپاس‌گزاری

❖ غزلیات ۲۱

❖ شرح واژه‌ها و اعلام غزلیات وحشی بافقی ۲۶۷

❖ ضمایم ۲۸۱

۲۸۳ ن‌هایی از دستخط‌های وحشی در تاجیکستان

۲۸۴ برگه‌هایی از دستخط‌های وحشی در تاجیکستان

۲۸۵ مصحح به اتفاق دکتر غلامرضا محمدی در کنار پیکره صدرالدین عینی در تاجیکستان

۲۸۵ مصحح با مرزندش در کنار مبشر اکبرزاده (ورودی انستیتوی آثار خطی تاجیکستان)

❖ منابع و مأخذ ۲۸۷

مقدمه

به نام اثنی عشری زبان‌ها حلاوت‌بخش معنی در بیان‌ها
شکرپاش زبان‌های شکرریز به شیرین نکته‌های حالت‌انگیز
«فرهاد و شیرین وحشی»

از شاعران بزرگ این مرز و بوم که مقام و مرتبه او، چنانکه شایسته است، تاکنون معرفی نشده، کمال‌الدین محمد وحشی بافقی است. با عنایت به اینکه تصحیح و چاپ مُنقَّح و شایسته‌ای از اشعار وحشی بافقی در دست نداریم و با توجه به اینکه نسخه‌های جدیدی از اشعار وحشی در سال‌های اخیر دست آمده است، تصحیح اشعار این شاعر بر اساس نسخه‌های جدید و مقابله آن با نسخه‌های چاپی، ضروریات است. بر این اساس و در این مجال، به یاری خدای متعال و همزه‌های هایش بزرگداشت این شاعر سوخته‌دل و ناشناخته در ایران و آشنا در خارج از ایران، با کمال میل و تقادیم می‌شود به همه دوستداران شعر و ادب پارسی در سراسر جهان.

۱. درباره وحشی بافقی

۱-۱. زندگی

کمال‌الدین محمد وحشی بافقی، یکی از شاعران فارسی‌زبان قرن دهم هجری / شانزدهم میلادی است که در بافق از توابع یزد متولد شده است. وحشی در آنجا به غیر از برادرش، در خدمت شرف‌الدین علی بافقی به کسب دانش و ادب پرداخت.

شرف‌الدین علی، از شاعران و ادیبان زمان و از ستایشگران شاه‌تهماسب و دارای دیوانی از قصیده و غزل حدود چهارهزار بیت بود.

وحشی پس از آموختن مقدمات ادب، از بافق به یزد و از آنجا به کاشان رفت و چندی در آن شهر سرگرم مکتب‌داری بود و پس از روزگاری به یزد بازگشت و همانجا ملاقات با به‌شاعری و ستایش فرمانروایان آن شهر سرگرم بود.

شاه‌های از محققان به مسافرت او به هندوستان نیز اشاره کرده‌اند، اما این امر محقق نیست. وحشی پس از مدتی، دوباره هوای «خاک پاک یزد» را در سر کرد و بدان شهر رهسپار شد. در آنجا به کمال شاعری رسید. چندی نیز به قصد بارگاه میرمیران (نواده شاه نعمت‌الله) که حاکم یزد بود، به تفت رفت. وحشی اشعار بسیاری در ستایش این فرمانروا و پسرش شاه‌خلع‌الله سروده است. وی سرانجام به یزد بازگشت و تا پایان عمر در این شهر بوش‌نشین، اختیار کرد و شمع جان را در طلب عشق گذاشت (صفا، ۱۳۶۸: ۷۶۰/۵-۷۶۲).

تاریخ فوت وی به درستی معلوم نیست. عبدالنبی فخرالزمانی، در تذکره میخانه نوشته است: وی در پنجاه و دو سالگی را بدرود گفته و سال مرگ او را نیز ملأقطب شده باف «بلبل گلزار معنی بسته لب = ۹۹» آورده است. چون سال فوت او قطعی است، پس در سال ۹۳۹ ولادت یافته است و از این راه دیگری برای دانستن تاریخ ولادت وی نیست (نفیسی، ۱۳۶۳: ۱۵).

۲-۱. عصر وحشی

وحشی در دورانی زندگی می‌کرد که سه دولت قوی در ایران حاکم جهان، فرمانروایی می‌کردند: گورکانیان در هند، شاه‌اسماعیل قانونی در عثمانی و شاه‌تهماسب صفوی در ایران، که از لحاظ سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بر اوضاع زمان خود تأثیرگذار بودند. دوران زندگی این سخنور شوریده، برابر بود با پادشاهی شاه‌تهماسب صفوی، شاه‌اسماعیل دوم و شاه‌محمد خدابنده - فرزند بزرگ شاه‌تهماسب - (صفا، ۱۳۷۲: ۷۶۷/۵).

۱-۳. تخلّص

عبدالنّبی فخرالزمانی در تذکره میخانه، در مورد تخلّص وحشی و به نقل از عزیزی از زبان وحشی اینگونه نوشته است: «در ایامی که در کاشان به مکتب‌داری اشتغال داشتم، اول بینی که گفتم و بدان اشتها یافتن این بود:

«چه هیچ ندارم سر کلی دارم چو شب شود به سرخویش مشعلی دارم
 ای صفا، این بیت به سلطان مذکور (حاکم کاشان) رسید و مرا به حضور طلبید. بار
 او را حقیر به نظرش در آمدم. گفت: «این وحشی شعر می‌تواند گفت.» حضار گفتند:
 «بلی، من از این وحشی است.» چون برادر من قبل از این وحشی تخلّص می‌کرد و
 در حضور این به من خطاب، مخاطب شدم، بنابراین وحشی تخلّص کردم...»
 (نخعی، ۱۳۳۸):

۲. آثار وحشی

آنچه تا امروز از سروده‌های وحشی بر جای مانده و به ما رسیده است، عبارت است
 از: غزل‌ها، قصیده‌ها، قطعه‌ها، ترکیب‌بندها، ترجیع‌بندها، رباعی‌ها، مثنوی‌های پراکنده و
 سه مثنوی «خلدبرین»، «ناظر و منظور» و «فهاد شیرین».

۳. سبک اشعار وحشی

شعر وحشی از گونه‌های سهل و ممتنع شعر فارسی است. شعر وحشی، در عین
 سادگی و صمیمیت، واقعیات را آن گونه بیان می‌کند که هر کسی از عده آن‌برنمی‌آید.
 به گونه‌ای که برخی گفته‌اند: وقتی غزلی از وحشی را می‌خوانند، آنگاه به نفس در آن
 بنگرند، می‌بینند که به خود فرو می‌روند و در حالشان تغییری رخ می‌دهد. با تکرار
 اشعار و زمزمه بعضی از ابیات، چند قطره اشک از دیدگان فرو می‌ریزند...

سبک شعر وحشی از نظر لفظی، طرز جمله‌بندی، آوردن کلمات و ساخت
 ترکیبات به شعر سبک هندی نزدیک است. آهنگ خاصی که از کیفیت ترکیبات و
 کاربرد الفاظ در شاعران سبک هندی وجود دارد، وجه تمایز سبک هندی از سایر

سبک‌هاست که در شعر وحشی نیز می‌توان احساس کرد و از این لحاظ وحشی به زبان مردم سخن گفته است.

شور و التهاب واقعی که در شعر وحشی است، سبب شده تا مردم عادی آن را بپسندند؛ زیرا او مانند بعضی از مدیحه‌سرایان و غزل‌سرایان، تفننی شعر نگفته است. و شوریده حال، پریشان احوالی است که سوز و گداز دل بی‌قرار خویش را بیان می‌کند. دردمندی خود را و رای غزل‌های کوتاهش نشان می‌دهد، به گونه‌ای که گویا هیچ‌کدام از غزل‌سرایان ایران به اندازه او به مراتب عشق زمینی آشنا نبوده‌اند.

این شعر بزرگ قرن دهم، آگاهانه پیرایه‌بندی را به شعر خویش راه نداده، گرچه از ذوق آوردن آیه در شعر بی‌بهره نبوده است. او با اعتدال، آرایه‌های بیان و بدیع را در معانی زیبای اشعار و پر سوز و شور خود قرار داده و بدینسان شعرش را آراسته است. بدیهی است که برای کار هرگز راه افراط نیموده و آرایه‌هایی از قبیل تجنیس، مراعات‌النظیر، تضاد، تشبیه (به ویژه سبیه بلیغ)، استعارات و کنایات در شعرش دیده می‌شود و در عین حال، شعرش در طبعی ساده جلوه می‌کند.

وحشی را می‌توان از نظر روانی شعر شخصیتی با فکر آزاد، تجسم نمود که سعی دارد از قید و بند تقلیدهای شعری خارج شود و طبری تازه را به سرحد منزل خویش برساند؛ زیرا «جوهر واقعی لذت هنری جز همین نوع طبیعی و تازه‌جویی نیست، به شرط آنکه راستین باشد نه ساختگی (زرین کوب، ۱۳۵۵: ۱)».

مضامین شعر وحشی بافقی، عمدتاً شامل: عشق و عاشقی، بدیع و ستایش، مرثیه و سوگواری و هجو می‌باشد. پرکاربردترین کلمه در دیوان وحشی کلمه «عشق» می‌باشد که به ویژه در غزلیات فراوان به چشم می‌خورد. علاوه بر این، واژه‌هایی مثل: عشق، باغ، بزم، تیر، تیغ، حسن، دل، شمع، شوق، غم، کوه، ناز، وصال، وصل، هجر، دلت و ...

وحشی از شاعرانی است که مقام ادبی او در سایر کشورها از جمله تاجیکستان کاملاً شناخته شده و معروف است. به گونه‌ای که شاعرانی از شعر او تقلید کرده‌اند؛ از جمله شاعر بزرگ تاجیک، سیدای نسفی که ترکیب‌بندها و مخمساتی به شیوه وحشی سروده است.

۴. معرفی نسخه‌های خطی جدید (استفاده شده)

۴-۱. دیوان وحشی بافقی

انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، شماره ۱۲۴۰

شامل: قصاید و مثنویات مدحی، مسمطات، ترجیع‌بندها، غزلیات، قطعات و رباعیات به خط نستعلیق شرقی جلادار روغنی، مربوط به قرن ۱۷ میلادی (۱۱ هجری)، دارای ۱۵۶ ورق ۲۱×۱۳ سانتیمتر. متن در دو ستون جایگیر شده، نسخه منقول به رنگ‌های آبی و سرخ می‌باشد. قبل از آغاز متن، عنوان منقش از طلا و لاجورد موجود است. نسخه از نوع شرقی ترنج‌دار است و در نوع خود جالب به نظر می‌رسد (موساوی، ۱۳۸۶، ص ۲۲۱).

آغاز نسخه:

راحت اگر با سدت خلوت عتقا طلب
عزت از انجا بجمالت برست از آنجا طلب

پایان نسخه:

نه بیش و نه کم آنقدر بخش که من
هشیار نگسردم و نگسردم به هوش

توضیحات:

این نسخه از وسط افتادگی دارد؛ یعنی قسمتی از قافیه دال + زاء و قسمتی از شین ندارد.

محتوای نسخه به شرح زیر است: غزلیات از برگ ۸۴ب تا ۱۵۳ب، قطعات از برگ ۸ب تا ۸۰ب، قطعات از برگ ۱۵۳آ تا ۱۵۴ب، مثنوی از برگ ۱۶۳آ تا ۱۶۵ب و ۶۹ب تا ۱۷۲، مسمط از برگ ۵۱ب تا ۱۵۴ و ۱۷۲ تا ۷۹ب، ترجیع‌بند از برگ ۷۹ب تا ۸۴ب.
* در تصحیح، از این نسخه با علامت اختصاری «کت» یاد شده است.

۲-۴. دیوان وحشی بافقی

انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، شماره ۱۵۷۷

شامل: قصاید، قطعات، غزلیات و رباعیات، به خط نستعلیق شرقی جلادار، مربوط به قرن ۱۷ میلادی (۱۱ هجری)، دارای ۱۲۳ ورق ۹×۱۷ سانتیمتر. متن در دو ستون جاگیر دیده، نسخه مجدول با رنگ‌های سرخ و طلایی و آبی است. در قسمت طعنه کلمه ایضاً با شنگرف نوشته شده است. قبل از قسمت غزلیات، عنوانی منقش از طلا موجود است. از نوع سبزرنگ شرقی با ترنج‌های ضربی است (موجانی، ۱۳۷۶: ۲۲۱).

آغاز نسخه:

هر که بخواست تو نبود گر همه باشد ملک
همچو پیلان در آستان کبریا مردود باد

پایان نسخه:

یارب که زمانه دلت سوازت باشد
ایام همیشه کربان باشد

توضیحات:

نسخه ناقص است؛ یعنی اوراقی از قصاید و آخر کتاب افتاده و ورق ۱۲۳ پاره پاره است.

محتوای نسخه به شرح زیر است: قصاید از برگ ۱۱ تا ۱۱۸، قطعات از برگ ۱۱۸ تا ۱۲۷، غزلیات از برگ ۲۸ ب تا ۱۱۹ ب، رباعیات از برگ ۱۱۹ ب تا ۱۲۳ ب.

۳-۴. کلیات وحشی بافقی

انستیتوی آثار خطی تاجیکستان، شماره ۹۱۶

عبارت از ۳۰۴ ورق ۱۰/۵×۱۹ سانتیمتر و یک ورق اشعار حافظ در آغاز نستعلیق

بسیار عالی، شرقی مجلای آبی. مربوط به نیمه اول قرن ۱۷ میلادی (۱۱ هجری)، متن در دو ستون جایگیر گردیده، نسخه مجدول به رنگ‌های آبی، زرد و سبز بوده، در ورق‌های ا ب و ۲۰۰ دو عنوان مذهب به طلا و رنگ‌های سرخ و آبی منقش گردیده است.

عناوین فصول نوشته نشده (موجانی، ۱۳۷۶: ۲۷۴).

نسخه، دربردارنده آثار زیر است:

۱- دیوان، شامل: قصاید، غزلیات، مراثی، رباعیات، ترجیع‌بندها، مخمسات، مسمط‌ها، هجیات و مثنوی‌ها (غزلیات از برگ ۹۴ تا برگ ۱۶۳ آمده است).

آغاز: راحت گردانوت عفا طلب عزت از آنجا بجوی حرمت آنجا طلب

۲- مثنوی (از برگ ۱۷۹ تا برگ ۲۰۰):

آغاز: خامه برآورده صبا می‌صریر بلبل‌ی از خلدیرین زد صغیر

۳- مثنوی فرهاد و شیرین (از برگ ۲۰۰ تا برگ ۲۴۳):

آغاز: الهی سینه‌ای ده آتش‌سوز در آن سینه دلی و آن دل همه سوز

۴- مثنوی ناظر و منظور (از برگ ۲۴۳ تا برگ ۳۰۰):

آغاز: زهی نام تو سر دیوان هستی تو را جمله هستی پیش دستی

۵- هجویات (از برگ ۳۰۰ تا برگ ۳۰۴):

آغاز: ای ننگ تمام کفش‌دوران ضعیف ز نام کفش‌دوران

توضیحات:

نسخه بسیار نادر است و از لحاظ قدمت و هنر زیبای خطاطی و رایج کم‌نظیر

به نظر می‌رسد.